TYPOLOGIE HISTORICKÉ KULTURNÍ KRAJINY JAKO PODKLAD PRO PAMÁTKOVOU PÉČI A REGIONÁLNÍ ROZVOJ

TYPOLOGY OF HISTORICAL CULTURAL LANDSCAPES AS A BASIS FOR MONUMENT CONSERVATION AND REGIONAL DEVELOPMENT

prof. Ing. arch. ThLic. Jiří Kupka, Ph.D.

Katedra urbanismu a územního plánování, Fakulta stavební, ČVUT v Praze
Thákurova 7/2077, 166 29 Praha 6 – Dejvice
e-mail: jiri.kupka@cvut.cz

Klíčová slova:
kulturní krajina, památková péče, ochrana krajiny, historická krajinná struktura

Keywords:
cultural landscape, monument conservation, landscape protection, historical landscape structures

Abstrakt:
Článek představuje metodiku Typologie historické kulturní krajiny České republiky, která vznikla jako odpověď na požadavky Úmluvy Rady Evropy o krajině a dalších národních i evropských dokumentů týkajících se ochrany krajiny. Vymezení jednotek a celků historické kulturní krajiny navazuje na požadavek *vymezit vlastní krajiny na celém svém území, analyzovat jejich charakteristiky, síly a tlaky, které je mění; sledovat jejich změny.* Typologický přístup vycházející ze signifikantních znaků historické kulturní krajiny najde uplatnění především v oblasti památkové péče, ale má přesah i do dalších resortů a hraje též významnou roli ve zvyšování povědomí veřejnosti o hodnotách krajiny v celé bohatosti jejích forem naplňujících její identitu. Metodika byla aplikována na území správního obvodu obce s rozšířenou působností Poděbrady, přičemž tři nejzajímavější jednotky, příklady méně výrazných historických krajin, jsou v článku podrobněji představeny.

Abstract:
The article presents the methodology of the Typology of Historical Cultural Landscapes of the Czech Republic, which was developed in response to the requirements of the Council of Europe Landscape Convention and other national and European documents related to landscape protection. The definition of units and units of historical cultural landscapes follows the requirement *to identify its own landscapes throughout its territory; to analyse their characteristics and the forces and pressures transforming them; to take note of changes.* The typological approach based on the significant features of historic cultural landscapes finds its application primarily in the field of conservation, but it also extends to other departments and plays an important role in raising public awareness of the values of the landscape in all its richness of forms that fulfil its identity. The methodology has been applied to the territory of the administrative district of the municipality with extended powers Poděbrady, and the three most interesting units, examples of less distinctive historic landscapes, are presented in the article in more detail.

Úvod

Kulturní krajina, utvářená po staletí člověkem, představuje významnou součást našeho, evropského i světového kulturního dědictví, *základní složku prostředí, v němž lidé žijí, (...) výraz rozmanitosti jejich společného kulturního a přírodního dědictví a základ jejich identity* (Úmluva Rady Evropy o krajině, 2000). Ochrana kulturní historické krajiny, která představuje skutečný kulturní kapitál národa, je tedy prvořadým úkolem, neboť mohou zaniknout unikátní, neobnovitelné hodnoty, které jsme nevytvořili, ale zdědili (Švecová – Vorel, 2015). Česká republika se zavázala *vymezit vlastní krajiny na celém svém území*; *analyzovat jejich charakteristiky, síly a tlaky, které je mění*; *sledovat jejich změny* (Úmluva Rady Evropy o krajině, 2000). V posledních letech je tedy ochrana charakteristických kulturních krajin zdůrazňována jako priorita v koncepčních dokumentech nejen resortu ministerstva kultury (Kuča, 2014). Snaha o zachování hodnot kulturní krajiny je patrná z řady celostátních politik, z nichž lze vyzdvihnout Politiku územního rozvoje České republiky (ve znění závazném od 1. 9. 2021), která mezi republikovými prioritami uvádí požadavek *zachovat ráz jedinečné urbanistické struktury území, struktury osídlení a jedinečné kulturní krajiny, které jsou výrazem identity území, jeho historie a tradice (...).* Dále uvádí, že *krajina je živým v čase proměnným celkem, který vyžaduje tvůrčí, avšak citlivý přístup k vyváženému všestrannému rozvoji tak, aby byly zachovány její stěžejní kulturní, přírodní a užitné hodnoty* (14). V Politice architektury a stavební kultury České republiky (2015) je uveden cíl *respektovat a rozvíjet kulturní a stavební dědictví i hodnoty krajiny* (3.1). Státní kulturní politika na léta 2015 – 2020 (s výhledem do roku 2025) v rámci priority 3 Uchování kulturního dědictví deklaruje záměr (3.1) *Identifikovat, vymezit, zachovat a rozvíjet typické kulturní charakteristiky krajin České republiky* vč. požadavku (3.1.2) *legislativně zajistit odpovídající správu vybraných území se soustředěnými kulturními hodnotami.*

Prvním krokem k jakékoli ochraně je pojmenování hodnot, které jsou přítomny, jejich uznání a ocenění a zjištění, které mají být předmětem péče a ochrany (Vorel, 2000). V podmínkách České republiky je dosavadním výsledkem tohoto úsilí řada obsáhlých a cenných prací, jejichž mnohé typologie převážně vychází z vlastností přírodní složky, geomorfologie, případně aktuálního využití krajiny. Pro docílení odborné vyváženosti a všestrannosti v identifikaci a posuzování krajinných hodnot vznikla v rámci projektu VaV MK ČR Programu NAKI II DG16P02M034 „Identifikace a prezentace památkového potenciálu historické kulturní krajiny České republiky“ (2016-2020) a získala osvědčení MK ČR metodika Typologie historické kulturní krajiny České republiky (Ehrlich et al., 2020). Tato typologie je na rozdíl od předchozích zaměřená na určování typů na základě kulturně historické hodnoty území, čímž rozvíjí v dosud chybějícím detailu národní nástroje přispívající k naplňování Úmluvy Rady Evropy o krajině.

Metodika

Cílem metodiky je vytvoření národní typologie historické kulturní krajiny jako rozpracování tří základních kategorií kulturní krajiny definovaných Výborem pro světové dědictví, tj. krajin komponovaných, organicky vyvinutých (reliktních a kontinuálních) a asociativních. Toto členění se užívá v teorii a praxi památkové péče již standardně. Vročení původního dokumentu s definovanými kategoriemi kulturní krajiny bývá v různých publikacích různé, podle použitého zdroje, neboť je obsaženo v řadě oficiálních dokumentů Výboru pro světové dědictví (např. *Metodika identifikace komponovaných krajin* uvádí, že komponované krajiny byly poprvé oficiálně charakterizovány Výborem pro světové dědictví v roce 2008, Kulišťáková, 2014). Poprvé se však v úplnosti objevuje již ve zprávě ze setkání expertní

skupiny pro kulturní krajinu v La Petite Pierre (Francie) 24. až 26. října 1992, jehož cílem bylo prostudovat nezbytná kritéria pro zařazení kulturních krajin do světového dědictví, což se stalo na 16. zasedání Výboru 7. až 14. prosince 1992 v Santa Fé (Kupka – Boušková, 2021).

Metodika definuje soustavu typů historické kulturní krajiny (dále jen HiKK), existujících v podmínkách ČR, přičemž jejím důležitým cílem je rovněž upřesnění praktické aplikace typologie, spočívající v návodu k prostorovému vymezení krajinného celku s významnými kulturními hodnotami, který představuje potenciál ochrany území ve veřejném zájmu. Součástí aplikace je i návod pro zviditelnění celků historické kulturní krajiny v rámci sledovaných jevů ÚAP. Prostřednictvím aplikace typologie získají jak odborná organizace památkové péče (Národní památkový ústav), tak výkonné orgány státní památkové péče odborně fundovaný materiál, který je nezbytným podkladem pro případné prohlášení ochrany vybraných území podle zákona č. 20/1987 Sb., o státní památkové péči (zejm. krajinné památkové zóny). Možnosti identifikace a popisu typů historické kulturní krajiny definované v této metodice však sledují i širší cíle. Kromě resortu památkové péče může být vytvoření moderního odborného podkladu využitelné pro kvalifikované rozhodování dalších odborných orgánů a orgánů státní správy a samosprávy, vlastníků, správců a uživatelů jednotlivých částí krajiny, jakož i podkladu pro zadavatele, pořizovatele a projektanty územně plánovací dokumentace a dalších plánů v oblasti ochrany a rozvoje území. Výstup je využitelný taktéž v oblasti všech stupňů vzdělávání a zvyšování povědomí veřejnosti o hodnotách krajiny naplňujících její identitu, pomáhá prezentovat a interpretovat historickou kulturní krajinu jako specifické kulturní dědictví v celé bohatosti jejích forem široké veřejnosti (Ehrlich et al., 2020).

V rámci aplikace metodiky jsou v území vymezeny jednotky a celky historické kulturní krajiny, které lze chápat i jako určité regiony sui generis. „Jednotka historické kulturní krajiny“ je území spadající výhradně do jediného typu historické kulturní krajiny. Vymezení jednotky je vázáno na znaky charakteristické pro příslušný typ historické kulturní krajiny, dochované v dostatečné koncentraci a kvalitě. Díky tomu je území jednotky vizuálně nebo obsahově srozumitelné, oproti okolním územím specifické, funkčně a významově ucelené a jako takové představuje typologicky vyhraněnou část kulturní krajiny. „Celek historické kulturní krajiny“ je souvislé území, zahrnující jednu nebo více typově specifických částí historické kulturní krajiny, vymezených jako jednotky historické kulturní krajiny na základě signifikantních znaků příslušného typu. Jako celek historické kulturní krajiny se vymezuje území zasluhující ochranu ve veřejném zájmu, které památkový zákon definuje jako „krajinný celek s významnými kulturními hodnotami“.

V rámci řešení I. etapy projektu VaV MK ČR Programu Národní a kulturní identity (NAKI II) DG20P02OVV019 „Praktické přístupy k územní ochraně historické kulturní krajiny“ (2020-2022) byla uvedená typologie aplikována na čtyři modelová území správních obvodů obcí s rozšířenou působností (dále jen ORP) Poděbrady, Prachatice, Kutná Hora a Turnov. V tomto článku jsou představeny výsledky na území správního obvodu ORP Poděbrady.

Aplikace na území správního obvodu ORP Poděbrady

Správní obvod ORP Poděbrady je reprezentativním územím starosídelní krajiny Polabí (Středolabská tabule) s intenzivním zemědělským využíváním. Její struktura nese silné stopy hospodaření 19. století s rušením rybníků, regionální specializací zemědělské výroby a historických průmyslových staveb. Těžišti území jsou Poděbrady, Městec Králové a

Dymokury, v sídelní struktuře venkovské krajiny převládají návesní vesnice ortogonální i neortogonální a též parcelační vsi. Ačkoli je v některých částech zdejší krajina silně pozměněna velkovýrobním socialistickým hospodařením, fragmentárně v ní zůstaly stopy historické krajinné struktury vč. významných stop starší kultivace krajiny (rybniční soustavy, hradiště).

Obrázek 1: *Vymezení jednotek a celků HiKK na území správního obvodu ORP Poděbrady*

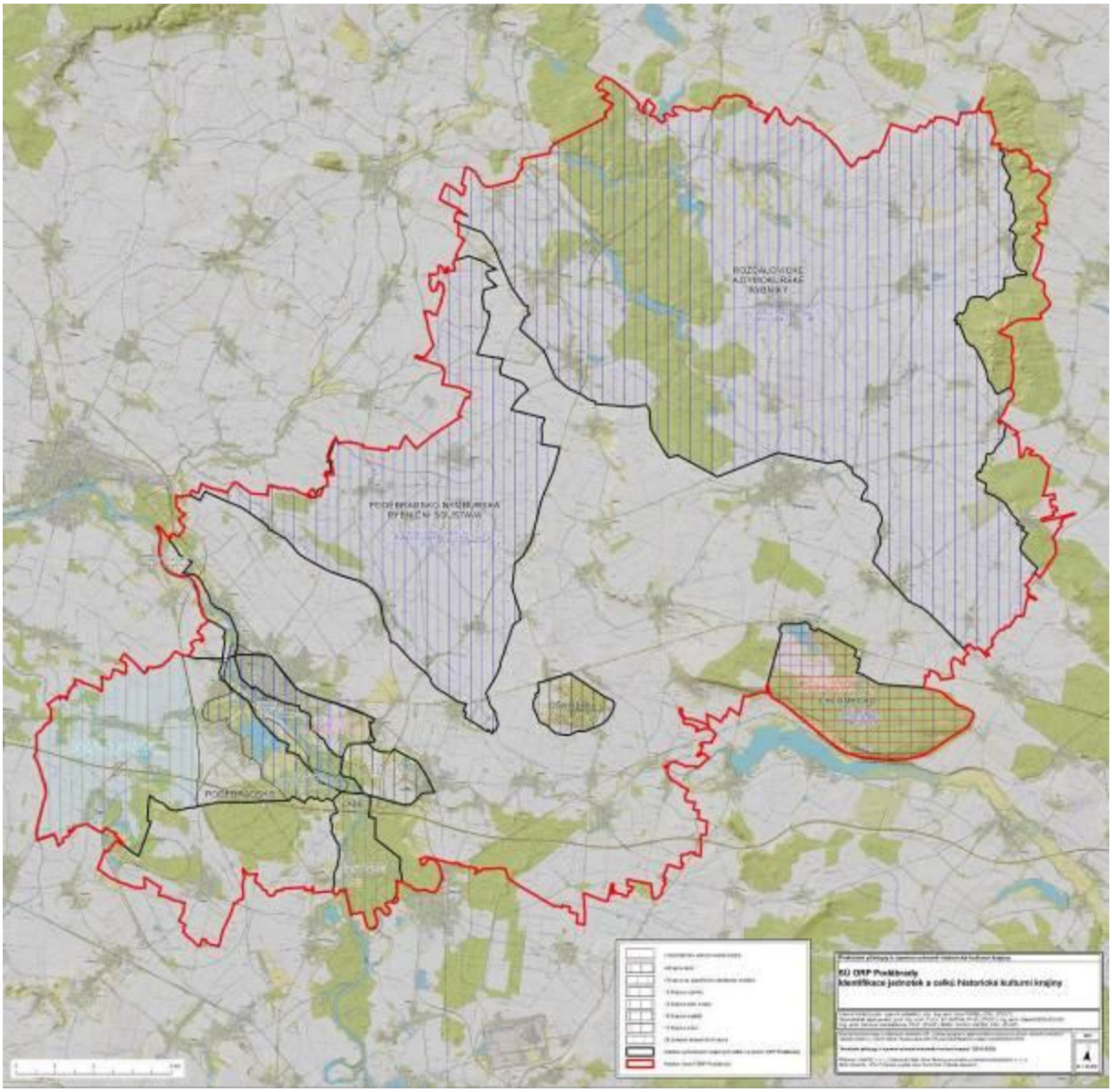

Zdroj: NAKI II Praktické přístupy k územní ochraně historické kulturní krajiny, 2022

Dle uvedené metodiky byly na správním území ORP vedle lokalit s přítomností různorodých znaků nalezeny segmenty krajiny, které mají výraznost, ucelenost a soustředěnost znaků určitého krajinného typu. V řešeném území bylo identifikováno šest celků a deset typologických jednotek historické kulturní krajiny, přičemž části některých jednotek (i celků) leží i mimo hranice řešeného území. Výrazný **celek HiKK Poděbradsko** tvoří čtyři typologické jednotky: Poděbradské Lhoty (typ 7: Krajina se specifickou strukturou osídlení), Město Poděbrady (typ 17: Krajina města), Lázně Poděbrady (typ 4: Krajina lázní) a Libice nad Cidlinou (typ 16: Krajina hradišť). **Celek HiKK Chlumecko** tvoří čtyři jednotky, z nichž

pouze dvě (či jejich části) zasahují na území ORP Poděbrady (jejich těžiště ovšem leží mimo řešené území), a to Chlumecká obora (typ 15: Krajina obor a lesů) a okrajově Chlumecká komponovaná krajina (typ 1: Geometricky komponovaná krajina). Další jednotky HiKK tvořící celek Chlumecko leží mimo území ORP (Chlumecká rybniční soustava – typ 13: Krajina rybníků, částečně reliktní, a Chlumec nad Cidlinou – typ 17: Krajina města). **Celek Poděbradsko-nymburská rybniční soustava** je tvořen jedinou typologickou jednotkou (typ 13: Krajina rybníků, reliktní), stejně jako **celek Rožďalovické a Dymokurské rybníky** (typ 13: Krajina rybníků, částečně reliktní), obě rybniční soustavy zasahují i mimo řešené území. Izolovaným celkem tvořeným jednou jednotkou je **Oškobrh** (typ 16: Krajina hradišť). Na území ORP zasahuje i celek / jednotka HiKK **Labe** (typ 25: Lineární industriální krajina), ač se překrývá s celkem Poděbradsko, jeho / její těžiště leží mimo území a není proto zahrnut do jednoho celku s Poděbradskem (cenné znaky typologické jednotky Labe jsou na území celku Poděbradsko vnímány jako ostatní znaky HiKK).

Vzhledem k množství jednotek a celků a omezenému prostoru budou následně představeny tři nejzajímavější jednotky jako reprezentanti specifických typů kulturní krajiny, které – na rozdíl od spektakulárních jednotek typu hradišť Libice a Oškobrh či lázeňského města Poděbrady – nejsou na první pohled zřejmé a běžnému pozorovateli jejich hodnota unikne.

Poděbradské Lhoty
(typ 7: Krajina se specifickou strukturou osídlení)

Poděbradské Lhoty představují nevelkou typologickou jednotku HiKK v rámci celku HiKK Poděbradsko. Část jednotky zasahuje i mimo modelové území správního obvodu ORP. Jde o ostrov specifické středověké kolonizace v podobě krátkých ulicových lánových vsí Kostelní Lhota, Přední Lhota, Vrbová Lhota a Písková Lhota, zatímco v širokém okolí převažují různorodé především návesní vesnické půdorysy (Kuča, 2009).

Obrázek 2: *Zřetelný ostrov čtyř lineárních lánových vsí (lánová ulicová krátká ves) uvnitř území různorodé kolonizace na mapě půdorysných typů sídel. Vlevo jsou na topografické mapě zakresleny hranice typologické jednotky Poděbradské Lhoty na řešeném území SO ORP Poděbrady (Kostelní Lhota leží mimo modelové území, stejně jako zaniklá ves Kří).*

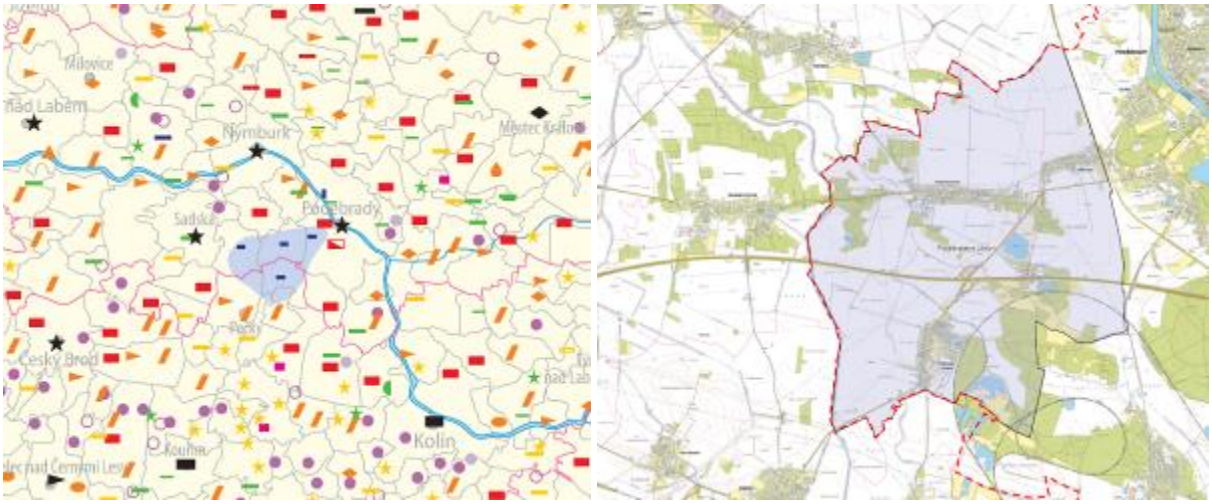

Zdroj: Kuča, 2009; NAKI II Praktické přístupy k územní ochraně historické kulturní krajiny, 2022

V době, kdy poděbradské panství získali páni z Kunštátu (1352), bylo v lesích při silnici ze Sadské vysazeno patero nových vsí, které ještě v roce 1345 neexistovaly. Zdá se, že Boček

z Kunštátu věnoval v polovině 14. století značnou pozornost rozšíření svého rodového majetku kolonizací širšího okolí. Nejvzdálenější ves Kří s chudším farním kostelem byla vysazena v části písečného lesního komplexu mezi Sadskou a Labem v lese zvaném Kersko, který původně patřil břevnovskému klášteru, na jih od obce Hradištko, mimo modelové území ORP Poděbrady. V roce 1357 pan Boček ke kostelu ve Kří prezentoval kněze Petra. Zřejmě nevhodná poloha chudé vesnice však vedla k jejímu zániku (Boháč, 1972). Dodnes se v lese dochovaly téměř nepatrné vyvýšeniny, pozůstatky středověkých domů postavených ve dvou dlouhých řadách táhnoucích se ve směru sever – jih. Ve východní řadě stála tvrz, z níž je dodnes dochován tvrzištní pahorek obíhaný vodním příkopem (Památkový katalog). Větší životaschopnost ukázaly nové Bočkovy vsi v levobřežním Poděbradsku, tedy v lesním prostoru mezi Sadskou a „Královým brodem“ (Boháč, 1972). Jedná se o čtyři Lhoty, Kostelní, Vrbovou, Přední a Pískovou. Kostelní Lhota je v pramenech poprvé zmíněna v roce 1354, Vrbová Lhota až v roce 1535, Přední a Písková Lhota v roce 1553 (Historický lexikon obcí). Boháč (1972) klade první písemné zmínky v případě Kostelní Lhoty do roku 1359, ostatních Lhot do roku 1420. Všechny byly založeny německým právem v podobě dlouhých ulic. Bylo-li však obyvatelstvo německé, spíš nelze předpokládat (Šimák, 1938). Založení čtyř Lhot, nápadně seskupených v levobřežní části neúrodného a písčitého Poděbradska, uskutečněné v polovině 14. století Bočky z Kunštátu, vedlo i k založení nové fary v Kostelní Lhotě (Boháč, 1974). Uvedené vsi v současnosti nevykazují významnější urbanistické či architektonické hodnoty, jsou ale dokladem jisté specifické fáze středověké kolonizace Poděbradska.

Obrázek 3: *Zřetelný lineární půdorys lánové ulicové vsi Pískové Lhoty na indikační skice Stabilního katastru (1842)*

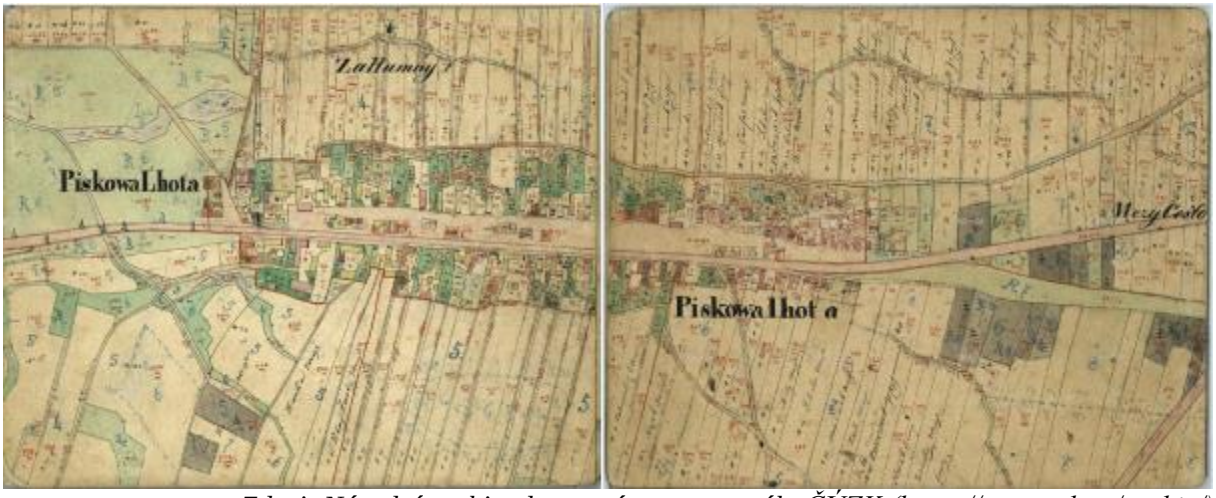

Zdroj: Národní archiv, dostupné na geoportálu ČÚZK (https://ags.cuzk.cz/archiv/)

Poděbradsko-nymburská rybniční soustava
(typ 13: Krajina rybníků / reliktní)

Na území ORP Poděbrady zasahuje pouze část typologické jednotky, která pokračuje i mimo modelové území.

Jen málokterá v minulosti významná rybniční soustava zanikla úplně. Poděbradsko-nymburská rybniční soustava patří k těmto výjimkám. Její součásti přitom byl i vůbec největší rybník v českých zemích, Blato o rozloze cca 990 ha. Podobně jako na Třeboňsku, ani zde nebylo vybudování rybniční soustavy možné bez náročných technických řešení včetně dlouhých liniových vodohospodářských staveb, které zajišťovaly efektivní nakládání

s dostupnou vodou v krajině, mezi nimiž významem i délkou vyniká dodnes existující Lánská strouha. Všechny rybníky byly sice vypuštěny a jejich plochy dnes slouží jako pole, hráze však většinou přetrvávají. Alespoň částečná obnova rybniční soustavy v této výrazně suché a bezlesé krajině by v současné době klimatické změny stála za úvahu (Kuča et al., 2020).

Poděbradsko, v minulosti silně zaplavované a podmáčené vodami Labe, Cidliny a Mrliny, patřilo původně mezi málo úrodné, bažinaté krajiny. Od 14. do 16. století zde vznikal systém 250 umělých nádrží, které napájely řeky Cidlina, Mrlina, menší říčky, potoky a umělé kanály (stoky, strouhy) Sánský (Lánská strouha) a Nový (Semotanová, 2016).

Východně od Poděbrad se rozkládá téměř plochá krajina bývalých blat, kterou charakterizuje těžká hlinitá ornice s částmi zvětralé opuky nebo jílu a slínovitý podklad nepropouštějící vodu. Od Labe ji odděluje nízká terénní vlna táhnoucí se od Křečkova přes Pátek k Odřepsům. Východní okraj blat tvoří nízký hřbet v linii Senice – Srbce – Vlkov pod Oškobrhem. Ten způsobuje, že voda z prostoru Velenic, Vrbice a Opočnice neodtéká k východu (do blat), ale k severu. Poděbradská blata tak postrádají povrchový zdroj vody a jsou odkázána na dešťovou, popřípadě spodní vodu. Jádro blat mezi vesnicemi Pátek, Kouty, Úmyslovice a Senice tvoří mělkou proláklinu, ze které může voda odtékat jen severně od Koutů. Již samo pojmenování nasvědčuje, že zde v minulosti bývaly bažiny a v některých periodách snad i mělké jezero. Podobný charakter má i širší oblast východně od Poděbrad a Nymburka, kterou protéká říčka Mrlina. V této ploché krajině vznikla jedna z našich největších rybničních soustav, která však později zanikla, respektive proměnila se v reliktní krajinu rybníků.

První zmínka o nebeském rybníku na blatech je již z roku 1345 a pak kolem roku 1430. Výtok z prolákliny byl pravděpodobně nějakým způsobem přehrazen, ale velký rybník zde bez dalšího zdroje vody vzniknout ještě nemohl. To platí o celé zdejší krajině. Západněji, kolem Mrliny na nymburských blatech, byla situace pro zřizování rybníků poněkud příznivější, neboť z této říčky bylo možné vést vodu náhony. Jako zdroj vody pro poděbradská blata mohla být využita jedině řeka Cidlina (ústící pod Libicí nad Cidlinou do Labe). Poděbradské panství získali v roce 1347 mocní páni z Kunštátu a udrželi si je do roku 1495. V letech 1434 až 1458 tak byl držitelem Poděbrad i pozdější český král Jiří z Poděbrad (a Kunštátu). Tomu se v roce 1436 podařilo získat vesnice svatojiřského kláštera na dolní Cidlině pod Žehuní. Teprve to umožnilo výstavbu pozoruhodného technického díla – Lánské strouhy (nově a nesprávně nazývané Sánský kanál). Pozoruhodnost tohoto vodního díla je dána tím, že výškový rozdíl na jeho délce činí jen asi 12 m (197–185 m n. m.). Od vodního mlýna nad Odřepsy byl vyveden odbočný náhon vedoucí vodu do nevelkého Odřepského rybníka a z něj do prolákliny blat, kde byl napuštěn obrovský rybník Blato o výměře původně přesahující 1 000 ha. Byl to největší rybník v českých zemích (do té doby byl patrně největším rybníkem Dvořiště) a jeho velikost byla předurčena tvarem prolákliny. Tím byla limitována i jeho hloubka, která průměrně činila 2,2 m a nejvýše 3,1 m. Na rozdíl od Lánské strouhy nepředstavoval technicky náročné dílo, neboť pro jeho vznik postačovalo vybudovat krátkou a nikterak mohutnou hráz severně od Koutů. Vodu do Blata bylo možno napouštět i přímo z Lánské strouhy ve vsi Pátek, kde také byly sádky.

Rybniční soustava severně od Poděbrad je tradičně nazývána Poděbradskou, ale jediným dalším větším rybníkem, který zde poděbradské (od roku 1495 královské komorní) panství vybudovalo kromě Blata, byl rybník Křečkovský mezi Blatem a vsí Křečkovem, napájený z Blata. Vznikl někdy před rokem 1553. Všechny ostatní velké rybníky zde vybudovalo královské město Nymburk. V roce 1535 město Nymburk vlastnilo 10 velkých rybníků. Kromě

výše uvedených město vybudovalo také rybniční soustavu na pravém (západním) břehu Mrliny. O jejím vývoji není mnoho známo a v případě severní části soustavy neznáme dostatečně ani její podobu, protože zanikla dříve, než byla zachycena na mapách. Zdá se, že po roce 1542 dosáhly nymburské rybníky maximální rozlohy.

Problémem Poděbradsko-nymburské rybniční soustavy byla absence středních a menších výtažních rybníků. Pro tento účel byly proto využívány i některé poměrně velké rybníky. To bylo hlavním důvodem, proč byla v letech 1576 až 1579 soustava doplněna o 10 nových menších rybníků. Terén vhodný pro nové rybníky se nacházel jen po východní straně Blata, kde se některé mělké úžlabiny nad Blatem ještě daly přehradit. Rybniční soustava tím nabyla definitivní podoby. I. vojenské mapování (1780–1783) zachycuje Blateckou a jižní Mrlinskou rybniční soustavu ještě v plném rozsahu. Severní Mrlinská soustava v širším okolí Vestce však již neexistovala. Kdy tyto rybníky zanikly, není zcela jasné. Na Müllerově mapě Čech z roku 1720 mezi Chleby a Křincem není zakreslen žádný rybník, zatímco ve zbytku soustavy jsou zachyceny i menší rybníky, byť velmi nepřesně. Důvody zrušení těchto (a později i ostatních) rybníků nejsou známy, jednou z příčin mohly být výkyvy počasí. Všechny zdejší rybníky byly velmi mělké a problémy jim způsobovala jak sucha (1719, 1726, 1746, 1761–1766), kdy trpěly nedostatkem vody z Mrliny a Cidliny, tak silné mrazy, kdy promrzaly až na dno. V roce 1763 proto bylo z Blata vyloveno o 112 kop méně kaprů, než bylo nasazeno, takže byl výrazně proděléčný.

F. J. Vavák potvrzuje, že v roce 1785 ještě Blatecká soustava existovala. Vavák tehdy ocenil vysokou úrodu obilí, ale katastrofální sucho v letech 1790 a 1791 považoval za následek vysušení rybníků. V roce 1791 zůstával vypuštěný i rybník Blato a tráva na jeho ploše byla nabízena ke koupi. Zánik tohoto rybníka byl postupný, neboť již dříve byl některé roky bez vody a v roce 1777 byl napuštěn jen ze třetiny. Mapa z roku 1795 již na jeho místě zachycuje louky pronajaté vojenskému hřebčinci. Tehdy byl vypuštěn poslední velký rybník, Šumbor.

Obrázek 4: *Zcela reliktní Poděbradsko-nymburská rybniční soustava (vymezení jednotky HiKK na území SO ORP Poděbrady). Vlevo jsou vymezené rybníky dle map prvního a druhého vojenského mapování, přičemž všechny jsou dnes zaniklé vč. největšího rybníka Blato. Vpravo je zachycena mapa terénních depresí na území ORP, která téměř přesně kopíruje tvary někdejších rybníků.*

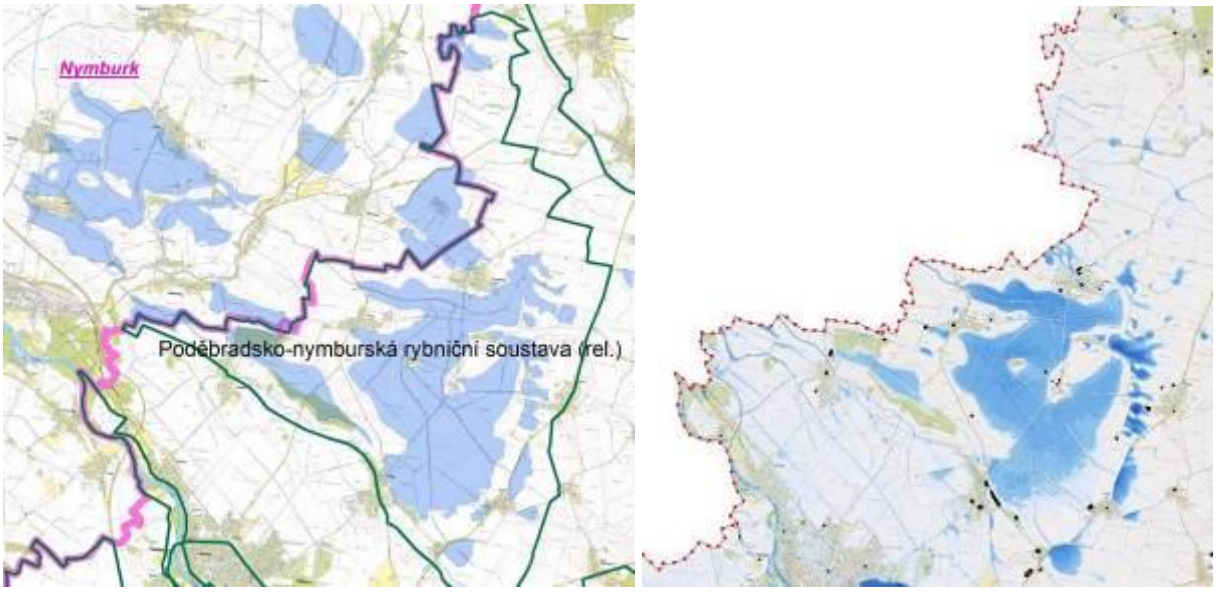

Zdroj: NAKI II Praktické přístupy k územní ochraně historické kulturní krajiny, 2022

Některé menší výtažní rybníky snad následovaly až později, nicméně mapy stabilního katastru z roku 1842 spolu s II. vojenským mapováním (1842–1852) potvrzují zánik úplně všech rybníků. Plochy rybníků byly využity jako pole, ale vlhčí polohy jen jako louky. To platí zejména o Blatu. Na ploše zrušeného rybníka se v podstatě obnovil mokřadní ekosystém z doby před jeho napuštěním. Na části ploch Křečkovského rybníka i Blata byly vysazeny lesy (ty Blatské byly později vykáceny). Blato později sloužilo při povodních jako suchý poldr. Na přelomu ledna a února 1846 bylo dočasně opět plné vody z Cidliny a Mrliny, přiváděné existujícími strouhami. Relativně pasivní využívání území bývalé rybniční soustavy trvalo až do doby po polovině 19. století. Rybníky nahradily louky a pastviny, na kterých byly založeny dva erární hřebčíny, které se staly základem dvorů obnovených v 19. století, Blato a Šumbor (Žižka, 2016). Nový dvůr Okřínek vyrostl v roce 1862 také ve stejnojmenné vsi. Spolu s již existujícími dvory to znamenalo zintenzivnění zemědělského využívání krajiny zejména pro pěstování cukrovky, a to hlavně na místě dosavadních luk. Louky z celé oblasti do konce 19. století téměř vymizely. To se týkalo i celé plochy Blata i všech ostatních zrušených rybníků. Aby to bylo možné, musely být zamokřené plochy meliorovány a vodní toky (zejména Mrlina) regulovány. Vysušování krajiny pokračovalo i po roce 1918, kdy byla zakládána meliorační družstva. Další meliorace navázaly v letech 1945 až 1950 a od roku 1958 a dokončily odvodnění někdejších blat, které se nyní, v době klimatické změny, jeví jako velmi problematické. Negativní proměnu krajiny dovršila od 50. let 20. století kolektivizace půdy a její scelení do obrovských polních honů.

Obrázek 5: *Zaniklý rybník Blato na mapách vojenského mapování. Zatímco první vojenské mapování z druhé poloviny 18. století zachycuje celou soustavu rybníků, na druhém vojenském mapování z první poloviny 19. století jsou na místě zrušených rybníků louky.*

Zdroj: Arcanum (https://www.arcanum.com/en/)

Poděbradsko-nymburská rybniční soustava byla sice vypuštěna, ale v reliktní podobě stále v omezené míře existuje. Dochovala se řada hrází, byť někdy v redukované hmotě. Novodobá zástavba do plochy rybníků až na výjimky nepronikla. Nová strouha sice zanikla (její nepatrná část je ještě čitelná na návrší Vršál u Senice), Lánská strouha však jako funkční vodní dílo existuje dodnes. Rybniční soustava by tedy mohla být alespoň zčásti relativně snadno obnovena a mohla by sehrát významnou roli při zadržení vody v krajině, ale plnit i další funkce. V každém případě by mohla sloužit jako suchý poldr pro zachycení alespoň části povodňových vod Cidliny a Mrliny (Kuča et al., 2020, Veverka, 1949). Ani to dnes bez určitých úprav není možné, jak prokázala stoletá voda v roce 2013, která se (na rozdíl od roku 1846) již do někdejšího rybníku Blato nedostala (Elleder et al., 2020).

Rožďalovické a Dymokurské rybníky
(typ 13: Krajina rybníků / částečně reliktní)

Na území ORP Poděbrady opět zasahuje pouze část typologické jednotky, která pokračuje i mimo modelové území. Rožďalovické a Dymokurské rybníky tvoří tradiční krajinu rybníků, která je v současné době částečně reliktní. Historický obraz rybniční krajiny zde přetrval jen v lesních komplexech, zatímco v polní zemědělské části krajiny byly rybníky až na výjimky zrušeny, ale jejich hráze často přetrvaly. Toto území proto, jako jedno z mnoha, představuje významný potenciál pro aktuálně tak potřebné zadržení vody v krajině (Kuča et al., 2020).

Jižní část území již patřila k chlumeckému panství a z tohoto hlediska by patřila do celku HiKK Chlumecko, na druhou stranu geograficky jednoznačně souvisí s otevřenou plochou zemědělskou rovinou Městecka a Dymokurska. Štítarský potok odtud sbírá vodu do Mrliny (Kuča, 1995). Vzhledem k tomu, že je jednotka HiKK vymezována především jako krajina rybníků, byla při vymezení dána přednost geografickým podmínkám povodí, na kterých rybníky vznikaly, nikoli historickému hledisku jednotlivých panství a správních center.

Dymokursko patřilo v 16. a 17. století spolu se sousedním Nymburskem a Poděbradskem k nejvýznamnějším rybnikářským oblastem v Čechách. Dobou vzniku je převážně 16. století, zánik většiny vodohospodářských děl nastal od druhé poloviny 17. do poloviny 19. století. Rybniční soustava se rozkládala v minulosti na velmi rozlehlém území, vymezeném na západě tokem Mrliny u Křince, na východě vyvýšeným Žlutickým polesím (tvořícím rozvodí mezi Mrlinou a Cidlinou), na jihu přibližně spojnicí Dymokur a Městce Králové a na severu mírně zvlněnou krajinou u Kopidlna. Soustava Dymokurských rybníků využívala na rozdíl od sousední nížinné oblasti Poděbradska převážně přirozených vodních toků, tekoucích v mělkých údolích zahloubených do křídové tabule (potoky Stříble, Štítarský, Záhornický a Smíchovský s přítoky). Díky tomu měly větší rybníky charakteristický protáhlý tvar a krátké hráze. Největší vodní plochou byl rybník Nepokoj severozápadně od Dymokur (170 ha, vypuštěn až v 19. století, dochovala se hráz) a rybník Štítarský severozápadně od Městce Králové (asi 88 ha, vypuštěn 1864, dochovala se hráz). Potenciál vodní energie využívalo několik mlýnů – dodnes se dochoval velmi hodnotný mlýn Jakubský u Dymokur a mlýn Bučický u Rožďalovic. Velmi hodnotný roubený mlýn Komárovský zanikl (Pešta, 2005).

Nevelký Třeboňský rybník ve východním sousedství Rožďalovic je doložen již roku 1431, za Beneše Košíka z Lomnice. Deskový zápis týkající se dymokurského panství zaznamenal k roku 1501, za Křineckých z Ronova, již více než 30 rybníků. V roce 1673 bylo na (mezitím zvětšeném) křineckém panství 102 rybníků (21 rybníků s násadou kaprů, 57 výtažních, 10 s násadou potěru a 14 vypuštěných, zarostlých lesem) s násadou 16 480 kop kaprů.

Na začátku 17. stol. pomalu odeznívá „zlatý věk“ českého rybníkářství. Když v roce 1618 vypukla třicetiletá válka, stala se pohromou pro české rybníkářství. Postupně odešla generace šikovných rybníkářů a odvětví přestalo být prioritou. Bojovníci v třicetileté válce bořili hráze, aby pomocí vytékající vody z rybníků vyplavili nepřítele, plenili, kradli, prokopávali a slovovali rybníky. Obyčejní starousedlíci odcházeli. O poničené rybníky a krajinu se nikdo nestaral. Značná část rybníků postupem času zanikla a již nikdy nebyla obnovena. Z válečných hrůz se lidé, krajina a hospodářství vzpamatovávali dlouho. Po třicetileté válce a zejména v 18. a 19. století tedy rybníky zanikaly, buď přirozenou cestou, nebo byly záměrně vysoušeny a přeměněny na zemědělskou půdu. V polovině 18. století přišla reforma zemědělství. Prioritou nebyl chov ryb, ale pěstování obilí, posléze cukrové řepy a chov dobytka. Z tohoto důvodu docházelo k vysoušení rybníků, aby mohly takto získané plochy

sloužit coby pole, louky a pastviny. Zrušení nevolnictví s sebou neslo „hlad po půdě“, a proto se rušily, zejména v úrodném Polabí, ještě další zbylé rybníky. Za necelých 50 let, do roku 1840, byla v českých zemích zrušena polovina rybniční plochy, v Polabí podstatně více.

Roku 1713 existovalo na Dymokursku ještě 79 rybníků (s násadou 3 482 kop). Nejlepší představu o zdejších rybnících dává I. vojenské mapování (1780–1783), i když je z uvedených dat zřejmé, že některé rybníky byly vysušeny dávno před jeho vznikem. V následující době rušení rybníků pokračovalo, do roku 1835 jich zůstalo jen 47, které však údajně ještě stále pokrývaly plochu rovnající se šestině tehdejšího panství, a velká část z nich později rovněž zanikla. Největší rybník Nepokoj (východně od Křince) byl zrušen v roce 1845.

Obrázek 6: *Jednotka HiKK Rožďalovické a Dymokurské rybníky zasahující do modelového území správního obvodu ORP Poděbrady. Vzhledem k povodím sem byl zahrnut i severní okraj Chlumecké rybniční soustavy, která historicky spadala k jinému panství. Tmavě modře jsou zakreslené dochované rybníky, světle modře rybníky zaniklé, jejichž poloha je na základě archivních map dobře lokalizovaná, světle modrá šrafa zachycuje potenciální polohu starších zaniklých rybníků, jejichž poloha dnes není přesně rozpoznatelná a na starých mapách již není zakreslená.*

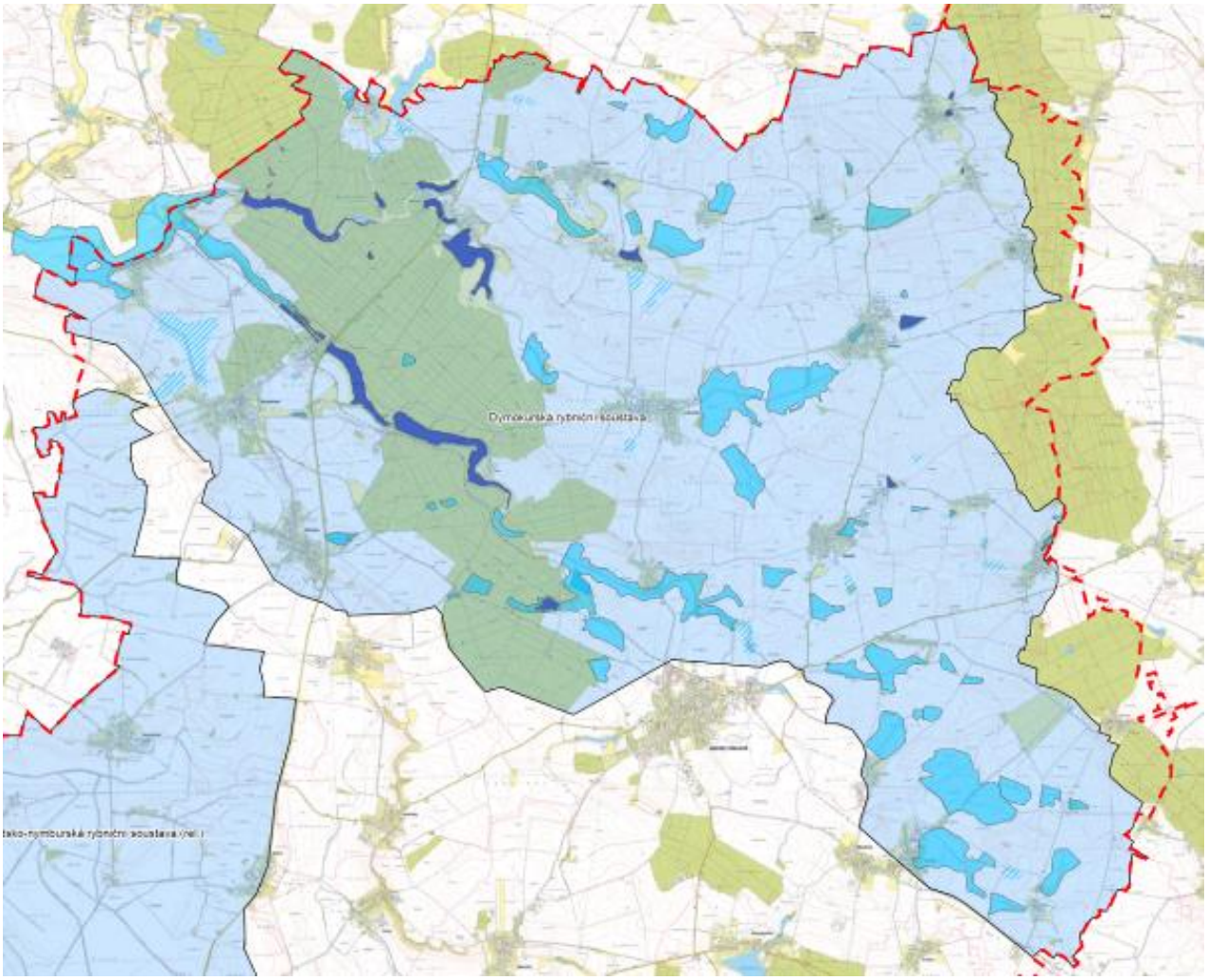

Zdroj: NAKI II Praktické přístupy k územní ochraně historické kulturní krajiny, 2022

Mírně zvlněnou krajinou mezi Dětenicemi, Rožďalovicemi, Dymokury a Městcem Králové se táhne průměrně 3 km široký a 18 km dlouhý pás lesa, který napříč protíná několik mělkých údolí potoků: Hasinského, Libáňského, Střeble, Smíchovského a Štítarského – a také říčky Mrliny, do které se vody všech vodotečí sbíhají. Na všech těchto tocích se dochovaly středně velké rybníky i několik malých. Jejich stav se shoduje se situací na I. vojenském mapování. To zachycuje v lesních partiích ještě dva další větší rybníky, které později zanikly.

Úplně jiná je situace v polní odlesněné krajině západně a východně od zmíněného lesního pruhu. I. vojenské mapování přitom v tomto bezlesém území zachycuje velké množství velkých i středně velkých rybníků. V podstatě všechny příhodné polohy byly v minulosti pro rybníky využity. Zastoupení rybníků v krajině tak bylo velmi podobné jako dodnes třeba na Blatensku či Lnářsku. Prakticky totální likvidace vodních ploch mimo lesy charakter zdejší krajiny zásadně proměnila. Tato část popisovaného území tedy reprezentuje téměř zcela reliktní krajinu rybníků (Kuča et al., 2020).

Z mnoha zrušených rybníků i zde však přetrvaly jejich hráze (nejmohutnější v případě Štítarského rybníka severně od Městce Králové). Tato oblast může být chápána jako modelové území, které ukazuje, jak tato na první pohled běžná a nezajímavá zemědělská polní krajina poskytuje velký potenciál pro zadržení vody v krajině, navíc historicky ověřený (Kuča et al., 2020). Dymokurské rybníky, situované v malebném lesnatém mírně zvlněném terénu představují kromě svých historických a technických hodnot také lokality hodnotné z přírodovědného hlediska, především jako hnízdiště vodního ptactva – PP Dymokursko, EVL Dymokursko, PO Rožďalovické rybníky (Ústřední seznam ochrany přírody).

Obrázek 7: *Z řady zaniklých rybníků se v krajině dodnes dochovaly hráze či jejich fragmenty, dobře identifikovatelné na lidarových snímcích (DMR 5G), a to i v případě několika rybníků zaniklých ještě před pořízením prvního vojenského mapování. Na snímku je zachycena výrazná hráz zaniklého rybníka Hluzinka (1) a hráz velkého Štítarského rybníka (2), dnes silně redukovaného..*

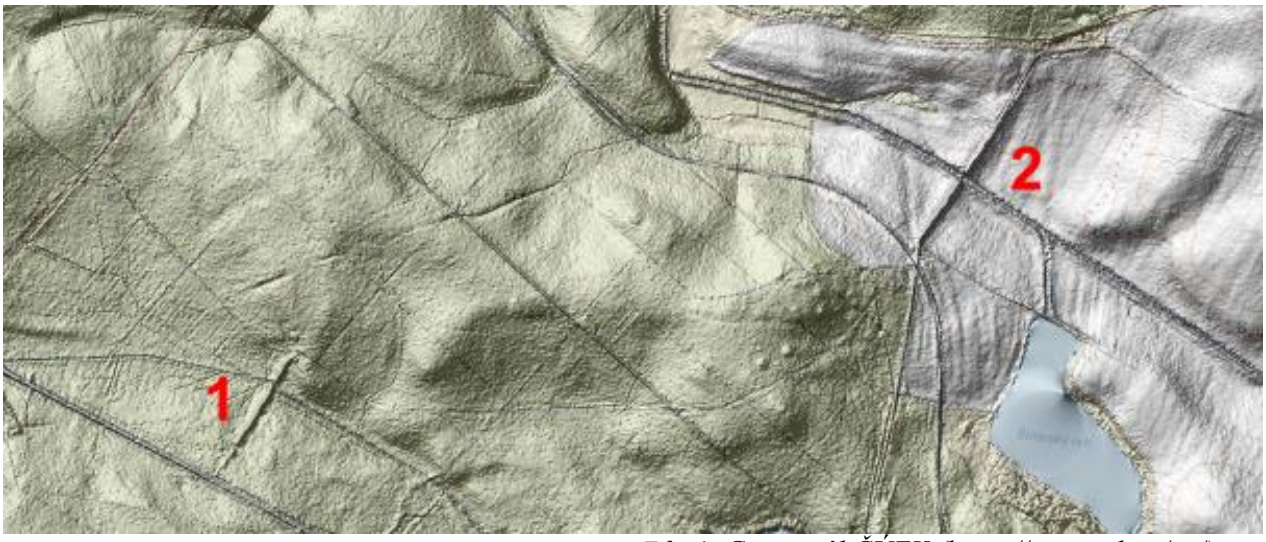

Zdroj: Geoportál ČÚZK (https://ags.cuzk.cz/av/)

Závěr

Aplikace typologie historické kulturní krajiny, tj. vymezení jednotek a celků HiKK na vybraném území, může být využita na několika úrovních. Může sloužit jako východisko pro další metodickou práci v oblasti péče o historickou kulturní krajinu a k návrhu případných krajinných památkových zón (stávající KPZ zdaleka nepokrývají všechny hodnotné typy historické krajiny) či jiného stupně ochrany. Je odborným podkladem pro kvalifikované rozhodování odborných orgánů (NPÚ), orgánů státní správy (zejména státní památkové péče) a samosprávy. Mapa jednotek a celků též poskytuje informační bázi pro vlastníky, správce a uživatele jednotlivých částí krajiny modelového území, neboť umožňuje pojmenovat ve veřejném zájmu hodnoty území, a tedy shromažďovat o nich údaje – památkově významné jevy – i nad rámec kulturních památek a památkových území podle památkového zákona. Může být také využita jako podklad pro zadavatele, pořizovatele a projektanty územně plánovací dokumentace a dalších plánů v oblasti ochrany a rozvoje území (např. jako podklad pro zpracování návrhu koncepce uspořádání krajiny, územních studií krajiny, vymezení krajin a krajinných okrsků ad.). Neméně důležitá je možnost využít mapu jako informační zdroj pro odbornou i laickou veřejnost.

Použité zdroje:

BOHÁČ, Zdeněk, 1972. Pozdní kolonizace levobřežního úseku středního Labe. *Historická geografie 8.* Praha: Historický ústav ČSAV. s. 105-113.

BOHÁČ, Zdeněk, 1974. Újezdy a Lhoty. Příspěvek k dějinám osídlení středověkých Čech. *Historická geografie 12.* Praha: Historický ústav ČSAV. S. 3-25.

ČSÚ, 2006. *Historický lexikon obcí ČR 1869-2005*. Praha: ČSÚ. ISBN 80-250-1310-3 (1. díl)

EHRLICH, Marek et al., 2020. *Typologie historické kulturní krajiny České Republiky*, České Budějovice: Národní památkový ústav. ISBN 978-80-85033-95-3.

ELLEDER, Libor et al., 2020. Vzestup a úpadek poděbradského a nymburského rybníkářství pohledem historické hydrologie. (Vodohospodářské technicko-ekonomické informace)

KUČA, Karel, 1995. *Chlumecko a Novobydžovsko. Historie a architektonické památky Pocidliní. Kniha 1. Kniha 2.* Hradec Králové: Společnost ochránců památek ve východních Čechách v nakladatelství Balustráda. ISBN 80-901906-0-X.

KUČA, Karel, 2009. Půdorysné typy sídel. In: *Atlas krajiny ČR.* Praha: MŽP ČR, Průhonice: VÚKOZ. ISBN 978-80-85116-59-5.

KUČA, Karel, 2014. Oblasti dochovaných strukturálně výrazných plužin v České republice. *Zprávy památkové péče*. roč. 74., č. 1, s. 34-49, ISSN 1210-5538.

KUČA, Karel (ed.) et al., 2020. *Historické kulturní krajiny České republiky.* Průhonice: VÚKOZ. ISBN 978-80-87674-32-1.

KUPKA, Jiří, BOUŠKOVÁ, Zuzana, 2021. Historická krajinná struktura – znak krajinného rázu. In: *Krajinný ráz. Analytické a plánovací přístupy.* Praha: ČVUT. s. 48-69. ISBN 978-80-01-06838-0.

KULIŠŤÁKOVÁ, Lenka et al., 2014. *Metodika identifikace komponovaných krajin*, Brno: Mendelu. ISBN 978-80-7375-997-1.

Památkový katalog. Národní památkový ústav (https://www.pamatkovykatalog.cz/)

PEŠTA, Jan, 2005. *Dymokursko – rybniční soustava. Evidenční list katalogové dokumentace.* (výzkumná zpráva, NPÚ-ÚOP středních Čech). (https://iispp.npu.cz).

Politika územního rozvoje České republiky, ve znění závazném od 1.9.2021. Praha, Brno: MMR ČR, ÚÚR, ISBN 978-80-7538-360-0 (MMR), ISBN 978-80-7663-019-2 (ÚÚR).

Politika architektury a stavební kultury České republiky. Praha, Brno: MMR ČR, ÚÚR, ISBN 978-80-87147-83-2 (MMR), ISBN 978-80-87318-34-8 (ÚÚR)

SEMOTANOVÁ, Eva, 2016. Významné české rybniční soustavy. In: SEMOTANOVÁ, Eva, CAJTHAML, Jiří et al. *Akademický atlas českých dějin.* Praha: Academia, s. 164–167. ISBN 978-80-200-2574-6.

ŠIMÁK, Josef Vítězslav, 1938. *České dějiny. dílu I. část 5. Středověká kolonizace v zemích českých.* Praha: Jan Laichter.

ŠVECOVÁ, Simona, VOREL, Ivan, 2015. Kulturní historická krajina a výstavba – některé problémy zachování kulturních hodnot v krajinných památkových zónách. *TZB-info: portál pro technická zařízení budov.* 17, č. 25, ISSN 1801-4399.

Úmluva Rady Evropy o krajině. Sdělení Ministerstva zahraničních věcí č. 13/2005 Sb. m. s., o sjednání Evropské úmluvy o krajině, ve znění Sdělení Ministerstva zahraničních věcí č. 27/2021 Sb. m. s., o přijetí Protokolu, jímž se mění Evropská úmluva o krajině

Ústřední seznam ochrany přírody (ÚSOP). Agentura ochrany přírody a krajiny České republiky (https://drusop.nature.cz/portal/)

VEVERKA, Josef, 1949. K dějinám rybníkářství ve středním Polabí. *Český lid 36.* s. 161-166.

VOREL, Ivan, 2000. Přírodní, kulturní, estetické hodnoty a struktura osídlení – konflikt nebo harmonie (kulturní krajina z pohledu urbanisty). In: *Téma pro 21. století. Kulturní krajina aneb proč ji chránit?* Praha: MŽP ČR, s. 126-133. ISBN 80-7212-134-0.

ŽIŽKA, Jan, 2016.: *Hospodářské dvory bývalých panství v Čechách.* Praha: NPÚ. ISBN 978-80-865516-85-1.

Poděkování
Příspěvek byl podpořen v rámci projektu Programu Ministerstva kultury ČR na podporu aplikovaného výzkumu a experimentálního vývoje národní a kulturní identity NAKI II DG20P02OVV019 Praktické přístupy k územní ochraně historické kulturní krajiny.